

УДК 347.132.6

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ВЧИНЕННЯ І ВИКОНАННЯ ПРАВОЧИНУ, ЯКИЙ ПОРУШУЄ ПУБЛІЧНИЙ ПОРЯДОК: ОКРЕМІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ

THE LEGAL IMPLICATIONS OF EXECUTING AND IMPLEMENTING JURISTIC ACTS IN VIOLATION OF PUBLIC ORDER: SELECTED THEORETICAL AND PRACTICAL PROBLEMS

Майкут Х.В.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Статтю присвячено правовому аналізу проблем, пов'язаних з вчиненням і виконанням правочину, який порушує публічний порядок. Визначено правові наслідки вчинення правочину, який порушує публічний порядок. Наведено позиції окремих науковців щодо закріплення у цивільному законодавстві конфіскаційних наслідків у випадку виконання правочину, який порушує публічний порядок.

Ключові слова: недійсний правочин, нікчемний правочин, публічний порядок, реституція, конфіскація.

Статья посвящена правовому анализу проблем, связанных с заключением и исполнением сделки, нарушающей публичный порядок. Определены правовые последствия заключения сделки, нарушающей публичный порядок. Приведены позиции отдельных ученых относительно закрепления в гражданском законодательстве конфискационных последствий в случае исполнения сделки, нарушающей публичный порядок.

Ключевые слова: недействительная сделка, ничтожная сделка, публичный порядок, реституция, конфискация.

The article is dedicated to a legal analysis of the issues incidental to executing and implementing juristic acts that violate public order and highlights legal consequences of executing such juristic acts that violate public order. A selection of opinions from a number of scholars with regard to enshrining forfeit implications for executing juristic acts that violate public order in civil law is additionally presented.

Key words: invalid juristic act, void juristic act, public order, restitution, forfeiture.

Постановка проблеми. Правочин є одним із найважливіших юридичних фактів сфери приватного права, підставою набуття, зміни або припинення цивільних правовідносин, одним з найпоширеніших механізмів цивільно-правового регулювання. Виходячи з наведеного, дедалі актуальнішими стають проблеми, пов'язані з недійсністю вчинених правочинів. Належне вирішення цього питання має велике значення не тільки для сторін правочину, але й для третіх осіб.

Одним із дискусійних питань у практиці застосування цивільного законодавства було і залишається питання визнання недійсними правочинів, які порушують публічний порядок, а також правові наслідки таких правочинів.

Стан дослідження. Проблеми правочинів, які порушують публічний порядок, а також правових наслідків вчинення таких правочинів розглядалися в працях багатьох вчених-цивілістів, зокрема О. В. Дзери [1], В. І. Жекова [2], В. О. Кучера [3], О. В. Перової [4], О. В. Семушиної [5] та ін. Проте, незважаючи на численні дослідження, проблема правових наслідків вчинення і виконання правочину, який порушує публічний порядок, й надалі залишається актуальною.

Метою даного дослідження є виявлення основних теоретичних та практичних проблем, що виникають при вчиненні і виконанні правочинів, які порушують публічний порядок.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 1 ст. 228 Цивільного Кодексу України (далі – ЦК України) [6], правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, якщо він був спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним.

У пункті 18 Постанови Пленуму ВСУ «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 6 листопада 2009 р. № 9 [7], зазначається, що правочинами, які порушують публічний порядок є правочини, що посягають на суспільні, економічні та соціальні основи держави, зокрема: правочини, спрямовані на використання всупереч закону комунальної, державної або приватної власності; правочини, спрямовані на незаконне відчуження або незаконне володіння, користування, розпорядження об'єктами права власності українського народу – землею як основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, її надрами, іншими природними ресурсами; правочини щодо відчуження викраденого майна; правочини, що порушують правовий режим вилучених з обігу або обмежених в обігу об'єктів цивільного права тощо. Усі інші правочини, спрямовані на порушення інших об'єктів права, передбачені іншими нормами публічного права, не є такими, що порушують публічний порядок.

Згідно із положенням ч. 2 ст. 228 ЦК України, правочин, спрямований на зазначені порушення публічного порядку, є нікчемним.

У науковій літературі відзначалось, що наслідки недійсності правочинів необхідно поділяти на юридичні та майнові [8, с. 229-233; 9, с. 11]. Як зазначає Ф. С. Хейфец, юридичні наслідки полягають у недійсності правочину за наявності підстав нікчемності або оспорюваності; майнові – визначаються залежно від підстав недійсності правочинів і застосовуються залежно від виконання правочину повністю чи частково [9, с. 11].

Для настання юридичних наслідків нікчемних правочинів необхідна наявність факту вчинення нікчемного правочину. Наслідки нікчемних правочинів чітко регламентовані цивільним законодавством України. Так, відповідно до ч. 1 п. 1 ст. 216 ЦК України недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю, внаслідок чого не може розглядатися як підстава виникнення, зміни чи припинення цивільних правовідносин. Жодна зі сторін не може вимагати від іншої сторони виконання такого правочину. Якщо між сторонами відсутній будь-який спір щодо нікчемності вчиненого правочину, вони можуть самостійно врегулювати всі питання, що виникають у зв'язку з цим, не застосовуючи судові способи захисту. Це пов'язано з тим, що, відповідно до п. 2 ст. 215 ЦК України, визнання нікчемного правочину недійсним судом не вимагається.

Проблема правових наслідків постає при виконанні правочину, який порушує публічний порядок.

Положення частин першої і другої статті 228 ЦК України у первісній редакції не передбачали конкретних правових наслідків нікчемності правочину, який порушує публічний порядок.

Згідно з п. 18 Постанови Пленуму ВСУ № 9, наслідки вчинення правочину, що порушує публічний порядок, визначаються загальними правилами (стаття 216 ЦК України).

За загальним правилом, у разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій сторо-

ні в натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає в користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують в момент відшкодування.

Тобто виконаний нікчемний правочин породжує двосторонню реституцію (з лат. *restitution* – відновлення), під якою розуміють поновлення в попередньому правовому, майновому становищі [10, с. 545].

Натомість практика ставила питання щодо можливості застосування конфіскації майна, що було предметом правочину, який порушує публічний порядок.

Про можливість запровадження конфіскаційних наслідків за виконання правочину, який порушує публічний порядок, йшла мова і в науці цивільного права. Так, на необхідності існування цивільно-правової конфіскації наголошувала М. А. Блінова, яка поряд з цим висловлювала думку щодо обов'язковості додаткового врегулювання конфіскаційних наслідків в окремих законодавчих актах [11, с. 10-11].

О. А. Пушкін та В. М. Самойленко заперечували можливість закріплення у цивільному законодавстві інших наслідків, крім двосторонньої реституції. Оскільки при вчиненні правочину, який порушує публічний порядок, відбувається порушення виключно публічно-правових приписів, то й наслідки таких дій повинні встановлюватися не ЦК. Тому у випадках, коли дії сторін будуть містити ознаки злочину чи адміністративного проступку, до них повинні застосовуватися санкції, які містяться в нормах публічного права [12, с. 234; 13, с. 234].

На підтримання вищевказаної позиції О. В. Перова зазначає, що держава є одним із суб'єктів цивільного права, рівними з іншими суб'єктами цивільного права – фізичними особами та юридичними особами. Саме рівність усіх суб'єктів виключає можливість встановлення в цивільному праві конфіскаційних наслідків на користь одного із суб'єктів – держави [14, с. 189].

Як відомо, ЦК УРСР 1963 р. передбачав норми про недійсність угод, укладених з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства. Так, згідно зі ст. 49 ЦК УРСР за угодою, укладеною з метою, що завідомо суперечить інтересам соціалістичної держави і суспільства та за наявності умислу в обох сторін, все одержане ними за угодою стягується в дохід держави, а в разі виконання угоди лише однією стороною з другої сторони стягується в дохід держави все одержане нею і все належне з неї першій стороні на відшкодування одержаного. При наявності ж умислу лише в одній стороні все одержане нею за угодою повинно бути повернуто другій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного стягується в дохід держави.

Таким чином, правові наслідки, встановлені ст. 49 ЦК УРСР, фактично мали усі ознаки «цивільно-правової конфіскації» (двосторонньої чи односторонньої) [1, с. 71].

Стаття 228 ЦК України в первісній редакції проіснувала відносно недовго.

31 січня 2011 р. набули чинності зміни, внесені до ЦК України Законом України від 2 грудня 2010 р. № 2756-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Податкового кодексу України» [15]. Так, статтю 228 ЦК України було доповнено частиною третьою такого змісту: «У разі недодержання вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, його моральним засадам такий правочин може бути визнаний недійсним. Якщо визнаний судом недійсний правочин було вчинено з метою, що завідомо

суперечить інтересам держави і суспільства, то при наявності умислу у обох сторін – в разі виконання правочину обома сторонами – в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за угодою, а в разі виконання правочину однією стороною з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне – з неї першої сторони на відшкодування одержаного. При наявності умислу лише однієї із сторін все одержане за правочином повинно бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави».

Таким чином, відповідно до вказаного Закону, принципово змінюється підхід законодавця до умов дійсності правочинів та наслідків недотримання таких умов.

На перший погляд, введення частини третьою до статті 228 ЦК України можна вважати прогресивним рішенням. Разом з тим не можна не зауважити низки неузгодженостей нової редакції статті. Так, з доповненням статті 228 ЦК України частиною третьою у змісті статті виникли логічні протиріччя, які обумовлені суто механічним об'єднанням двох норм: попередньої редакції ст. 228 ЦК України та «реанімованої» ст. 49 ЦК УРСР 1963 р. [16, с. 66]. Більше того, в літературі справедливо звертається увага і на термінологічні неузгодженості, оскільки поряд із терміном «правочин» у ч. 3 ст. 228 ЦК України застосовується термін «угода», а застосовані терміни розглядаються як тотожні не можуть [1, с. 73-74; 17, с. 97].

Крім того, ст. 228 ЦК України передбачає різноплщинні правові наслідки недійсності правочину. Так, стає абсолютно незрозумілим, чи дійсно правочини, які порушують публічний порядок, є нікчемними, як це вказано у ч. 2 ст. 228 ЦК, або ж такі правочини є оспорюваними, що логічно випливає з тексту ч. 3 цієї ж статті, яка базується на факті визнання правочину недійсним [17, с. 97].

Аналізуючи питання про нікчемність або оспорюваність правочинів, які порушують публічний порядок у контексті нової редакції ст. 228 ЦК України слід погодитися з тим, що глибокі теоретичні обґрунтування стосовно виокремлення правочинів, які порушують публічний порядок, в окрему групу недійсних угод практично відсутні. Такі угоди повною мірою вписуються у розуміння нікчемних угод [17, с. 98-99]. Ця позиція повністю підтверджується і судовою практикою. Так, Вищий адміністративний суд України Ухвалою від 17 листопада 2011 р. у справі № К-7925/08 [18] зазначив, що відповідно до ст. 228 ЦК України правочин, учинений з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, водночас є таким, що порушує публічний порядок, а отже – нікчемним.

Незважаючи на зазначені недоліки ст. 228 ЦК України функціонує.

На підставі аналізу цивільно-правових норм виходить, що коли правочин не відповідатиме інтересам держави і суспільства, його моральним засадам, то передбачається застосування загальних правових наслідків, передбачених ст. 216 ЦК України, а саме одно- чи двосторонньої реституції залежно від умислу сторін. У разі якщо такий правочин вчинений з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства залежно від умислу сторін застосовується одностороння чи двостороння конфіскація.

Висновки. Таким чином, сучасна практика застосування цивільного законодавства України виявляє дедалі більше прогалин у правовому регулюванні відносин, пов'язаних з вчиненням і виконанням правочинів, які порушують публічний порядок, та застосування наслідків їх недійсності. Зважаючи на це, найбільш оптимальним шляхом вирішенням зазначеної проблеми може бути лише законодавчий перегляд положень статті 228 ЦК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дзера О. В. Цивільно-правова конфіскація в контексті змін ст. 228 ЦК України / О. В. Дзера // Право України. – 2011. – № 5. – С. 69–76.
2. Жеков В. І. Правочини, які порушують публічний порядок за цивільним законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / В. І. Жеков. – Одеса, 2005. – 20 с.
3. Кучер В. О. Нікчемні правочини : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.03 / Кучер Віталій Орестович. – К., 2004. – 208 с.
4. Перова О. В. Недійсність правочину, який порушує публічний порядок : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / О. В. Перова ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2010. – 15 с.
5. Семущина О. В. Недійсні правочини та правові наслідки їх недійсності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. В. Семущина ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2010. – 16 с.
6. Цивільний Кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356.
7. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>.
8. Иоффе О. С. Советское гражданское право: Общая часть. Право собственности. Общее учение об обязательствах: Курс лекций. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1958. – 511 с.
9. Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по советскому гражданскому праву: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Ф. С. Хейфец / Моск. ин-т нар. хоз-ва им. Г. П. Плеханова. – М., 1972. – 16 с.
10. Барихин А. Б. Большой юридический энциклопедический словарь. – М. : Кн. мир, 2000. – 720 с.
11. Блинова М. А. Недействительность сделки, совершенной с целью противной основам правопорядка и нравственности : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / М. А. Блинова. – М., 2003. – 19 с.
12. Гражданское право Украины: учеб. для вузов системы МВД Украины: в 2 ч. / Ч. 1 [А. А. Пушкин, В. М. Самойленко, Р. Б. Шишка и др.: под ред. А. А. Пушкина, В. М. Самойленко]. – Х. : Ун-т внутр. дел.; Основа, 1996. – 440 с.
13. Цивільне право України : підручник : у 2 т. / Т. 1 [В. І. Борисова, Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін.; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатеевої, В. Л. Яроцького]. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 480 с.
14. Перова О. В. Правові наслідки виконання правочину, який порушує публічний порядок / О. В. Перова // Проблеми цивільного права та процесу: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора О. А. Пушкіна, Харків, 22 травня 2010 р. – С. 188–190.
15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Податкового кодексу України: Закон України від 2 грудня 2010 р. № 2756-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 23. – Ст. 160.
16. Кузнецова Н. С. Недействительность сделок (к вопросу об антисоциальных сделках и последствиях их совершения) / Н. С. Кузнецова // Альманах цивилистики : сб. статей / под ред. Р. А. Майданика. – К., 2011. – Вып. 4. – 430 с.
17. Кот О. Теоретичні та практичні проблеми визнання недійсними правочинів, які порушують публічний порядок / О. Кот // Право України. – 2012. – № 9. – С. 95–101.
18. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 17 листопада 2011 р. у справі № К-7925/08 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/AS110622.html.